

Huvudsats, bisats eller någonting annat? — om relativsatsliknande sekvenser i äldre svenska

Erik Magnusson

1. Inledning

Hos äldre svenska skribenter, fram till generationen född i början av 1700-talet, förekommer olika typer av subjektlösa sekvenser som påminner om relativsats. Fyra exempel ges i (1) nedan. I (1a–b) är det underförstådda subjektet ko-referent med ett explicit led i föregående sats (*Peitis af Koppar* i (1a) och *en Finne* i (1b)). I (1c–d) svarar referensen hos det underförstådda subjektet istället mot ett sakförhållande som just har omnämnts (vattenköpet i (1c) och befallningen i (1d)). Det förhållande mellan explicit led/sakförhållande och under-förstått subjekt som råder i dessa äldre exempel liknar onekligen det förhållande som råder mellan korrelerat och relativiserat subjekt i modern svenska; se exempel-len i (2).

- (1) a. De hafva Peitis af Koppar och gå för et öre Kopparmynt. (Salvius (f. 1706)
c 1743 s. 102)
- b. Kung Göstaf fick en gång sij en Finne satt och brynde sin wärja ok frågade honom hwad han gjorde? (Columbus (f. 1642) 1676–1678 s. 3)
- c. Wij försöckte wäl, att bekomma för Penningar något Wattn, men kunde inthet ske. (Köping (f. 1621) 1674 s. 33)
- d. [...] Befaltes Borghmästarne att bisättia S: Cröll för gjäld. dåck inte äffter kåms. (Rosenhane (f. 1611) 1652 s. 45)
- (2) a. De har peitis af koppar som är värda ett kopparmynt.
- b. Kung Gustav fick en gång se en finne som satt och brynde sin wärja och frågade honom vad han gjorde.
- c. Vi försökte få vatten i utbyte mot pengar vilket dock inte kunde ske.
- d. Borghmästarna befalldes att fångsla S. Cröll för obetalda skulder vilket dock inte hörsammades.

Traditionellt har man behandlat äldre relativsatsliknande sekvenser på lite olika sätt. Vissa har understrukturerat att de rent syntaktiskt måste vara subjektlösa huvudsatser även om de logiskt ansluter till relativsatserna (Wessén 1929 s. 56 ff). Andra har hävdats att åtminstone *och*-inledda exempel bör förstås som regelrätta relativsatsers där *och* är likvärdigt med *som* (Bjerre 1935 s. 48 f; jfr även artikeln om *och* i SAOB 18 sp. O 170). I denna uppsats presenterar jag en alternativ

analys som går ut på att de relativsatsliknande sekvenserna utgör samordningsled i ett slags asymmetrisk koordination som inte längre är gångbar; dessa samordningsled kan inte karakteriseras vare sig som huvudsatser eller bisatser. Innan jag redogör i detalj för analysen i avsnitt 3 nedan visar jag i avsnitt 2 varför det är problematiskt såväl med en huvudsatsanalys som en bisatsanalys av exemplen i (1).

2. Varken huvudsatser eller bisatser

Utmärkande för en trovärdig analys är att den vilar på få, eller allra helst inga antaganden som saknar oberoende stöd. Just sådana antaganden tvingas man emellertid göra oavsett om man väljer att analysera exemplen i (1) som huvudsatser eller bisatser.

Om man analyserar dem som huvudsatser med en tom subjektspålsplats är det oväntat att de underförstådda subjekten i (1c–d) refererar till ett sakförhållande på det sätt de gör. Orealiserade subjektargument förekommer visserligen under den aktuella perioden men aldrig med så vag referens som i (1c–d). I (1d) indikerar dessutom ordföljden att det knappast kan röra sig om en huvudsats. För att en sådan analys skall fungera tvingas man anta att huvudsatsen inleds av två adverbiala led (*dåck inte*) trots att den sortens anhopning av adverbial annars aldrig förekommer i fundamentfältet.

Också när ordföljden och det underförstådda subjektets referens rent för-mellt skulle kunna fungera i en huvudsatsstruktur kan det vara problematiskt med en sådan analys. En huvudsatsanalys av den relativsatsliknande sekvensen i (1b) skulle innebära att den avslutande subjektlösa sekvensen (*och frågade ...*) måste betraktas som något av ett hapax legomenon. Det underförstådda sub-jektet till *frågade* är koreferent med *Göstaf* i den inledande satsen. Om den rela-tivsatsliknande sekvensen är en huvudsatsstruktur skulle alltså länken mellan *Göstaf* och *frågade* blockeras av en mellanliggande huvudsats. I Magnusson (kommande) har jag kartlagt i vilka sammanhang referentiella subjekt kunde saknas i äldre svenska texter från 1600 till 1800. Av den kartläggningen framgår att underförstådda subjekt i tredje person alltid är koreferenta med ett explicit led i en direkt föregående sats. Att anta att det underförstådda subjektet till *frågade* utgör det enda undantaget från denna regel, vilket det ju måste göra ifall den relativsatsliknande sekvensen är en huvudsats, förefaller inte motiverat.

Om man istället analyserar exemplen i (1) som relativsatsers med subjektet som relativiserat led får man problem med att förklara avsaknaden av bisats-inledare. I modern svenska kan relativsatsers sakna inledare enbart om de res-triktiva och om det relativiserade leDET utgörs av någonting annat än subjektet (*den man (som) du såg*). I äldre tid kunde även subjektrelativer vara inledarlösa om de var restriktiva och hade ett killedd före verbet (Stroh-Wollin 1997 s. 176). Såvitt jag kan bedöma är inga av exemplen i (1) restriktiva, och bara i (1d) före-gås verbet av led som skulle kunna betraktas som killedd. Det är med andra ord osannolikt att vi skulle ha med inledarlösa subjektrelativer att göra.

Som jag nämnde ovan har tidigare forskare tänkt sig att *och* kunde ha samma funktion som *som* i äldre svenska. Det *och*-inledda exemplet i (1a) kan med det synsättet förstås som en helt okomplicerat relativsats med explicit inledare. Att anta att *och* är likvärdigt med *som* framstår emellertid som en ad hoc-lösning; man kan förklara alla *och*-inledda exempel men inga andra. Härmed avhänder man sig också möjligheten att analysera de relativsatsliknande sekvenserna som parallella strukturer. Att de uppvisar likheter sinsemellan och att de, som jag nämnde inledningsvis, försvinner från texterna samtidigt får då betraktas som en slump. Man skulle visserligen kunna anta att inte bara *och* utan alla konjunktioner ibland fungerade som relativsatsinledare i äldre svenska. Både det *men*-inledda exemplet i (1c) och det *och*-inledda i (1a) skulle då utgöra relativsats med explicit inledare. Det är dock oväntat att en relativsats har det finita verbet före en negation, vilket är fallet i (1c), eftersom den moderna BIFF-ordföljden vid den här tiden redan var etablerad (Falk 1993 s. 176). Inte ens i fornsvenskan där negationen i många fall hade sin plats efter verbet i bisatser skulle ordföljden i (1c) vara typisk för en relativsats med subjektet som relativiserat led. Som Pettersson (1988) har visat utgör negationer i fornsvenska bisatser av detta slag nästan utan undantag killedd, dvs. föregår det finita verbet (se även Falks uppsats i denna volym).

3. Asymmetrisk koordination

I föregående avsnitt konstaterade jag att de relativsatsliknande sekvenserna i (1) varken tycks utgöra huvudsatsstrukturer eller bisatsstrukturer. I detta avsnitt argumenterar jag för att de istället bör analyseras som samordningsled i asymmetrisk koordination, samordningsled som till skillnad från huvudsatser och relativa bisatser saknar en egen satsposition men som ändå rymmer ett relativiserat subjekt.

Min analys är utformad inom ramen för det minimalistiska programmet, en generativ inriktning som växte fram under 1990-talet främst genom arbeten av Noam Chomsky (se exempelvis Chomsky 1993). Den frässtrukturella modell av bisatser och huvudsatser som jag använder illustreras i (3) nedan. Jag tänker mig att bisatser inleddes av en bisatsspecifik fras (CompP) dit eventuella satsbasled och subjunktioner flyttar. Huvudsatser inleddes av en huvudsatsspecifik fras (ForceP) dit satsbasled och finita verb flyttar. Både CompP och ForceP kan med andra ord rymma satsbasled, men de innehåller olika typer av huvudord (subjunktioner respektive finita verb). Till höger om CompP/ForceP är bisatser och huvudsatser strukturellt identiska. Huvudpositionen i FinP motsvarar ungefär typplatsen i Platzacks (1987) gemensamma satsschema för bisatser och huvudsatser. I huvudsatser flyttar det finita verbet till FinP på sin väg till ForceP, men i bisatser genereras det istället en subjunktion i FinP som flyttar in i CompP. Till höger om nästa fras IP, dit satsens subjekt flyttar, återfinns strukturens mest basala fras, VP. Här står verbet och alla dess bestämningar innan de flyttar till någon av de andra fraserna; längst till vänster i VP står satsens mittfälsadverbial. I arbetet

med denna satsmodell har jag i hög grad inspirerats av Stroh-Wollins (2002) satsmodell. Det är från henne jag har hämtat idén att bisatser och huvudsatser skiljer sig åt enbart med avseende på den första frasen i strukturen. Till skillnad från Stroh-Wollin räknar jag emellertid med att CompP alltid rymmer en subjunktion och att ForceP alltid rymmer ett finit verb; det initiala huvudordet behövs för att strukturen skall kunna tybestämmas (finit verb = huvudsats; subjunktion = bisats).

- (3) a. Huvudsatsens struktur:
 $[_{\text{ForceP}} [_{\text{FinP}} [_{\text{IP}} [_{\text{VP}}]]]]$
 b. Bisatsens struktur:
 $[_{\text{CompP}} [_{\text{FinP}} [_{\text{IP}}]]]]$

För att illustrera hur modellen fungerar i praktiken visar jag en analys av en huvudsats och en analys av en bisats i (4) nedan. Flyttningar markeras här med symbolen *t* som svarar mot en lucka i strukturen. Det relativiserade objektet i (4b) markeras med *Op*. Notera att det faktum att det finns en subjunktion i (4b) innebär att det finita verbet här inte kan flytta till FinP. Adverbialt *faktiskt* står därmed före verbet i bisatsen (BIFF) men efter detsamma i huvudsatsen (HEFF).

- (4) a. Den har han faktiskt ätit.
 $[_{\text{ForceP}} \text{Der}_j \text{har}_v [_{\text{FinP}} t_v [_{\text{IP}} \text{han}_i [_{\text{VP}} \text{faktiskt } t_v t_i \text{ätit } t_j]]]]$
 b. som han faktiskt har ätit
 $[_{\text{CompP}} \text{Op}_j \text{som}_s [_{\text{FinP}} t_s [_{\text{IP}} \text{han}_i [_{\text{VP}} \text{faktiskt har } t_i \text{ätit } t_j]]]]$

I de äldre svenska texter som innehåller relativsatsliknande sekvenser förekommer också andra mönster som inte heller de är gångbara i modern svenska. Främst handlar det om samordningsled som uppvisar en från modern svenska avvikande ordföljd. Exempelvis kunde andrakonjunkter i huvudsatskoordination till skillnad från idag ha AV-ordföljd (Adverbial-Verb) eller VS-ordföljd (Verb-Subjekt). Två sådana exempel visas i (5) nedan. I (5a) sker koordinationen på VP-nivå och i (5b) på FinP-nivå vilket illustreras i (6).

- (5) a. Twenne aff these Munckar följde oss till Wägz och under Wägen wjiste oss
många namphkunniga Platzer [...] (Kilöping 1674 s. 44)
 b. Comendanten Gam mötte migh een halff mil iffrån slättett och woro wj dan affton
hooss honom till måltidz [...] (Rosenthane 1653 s. 60)
 (6) a. $[_{\text{ForceP}} [_{\text{VP}} t_v t_v \text{ till Wäg}z] \text{ och } [_{\text{VP}} \text{ under Wägen } t_v \text{ wjiste oss ... Platzer}]]]$
 b. $[_{\text{ForceP}} [_{\text{FinP}} t_v t_v \text{ migh ... slättett}]] \text{ och } [_{\text{FinP}} \text{ woro wj dan affton hooss honom till måltidz}]]]$

Dessa två samordningsstrukturer delar en viktig egenskap. I både (6a) och (6b) har ett eller flera led flyttat ut ur den första konjunkten utan att motsvarande utflyttning har skett ur den andra. I (6a) har visserligen subjektet flyttat genom båda verbfraserna, något som innebär att dessa delar subjekt, men när det gäller de finita verben råder det asymmetri mellan samordningsleden: *följande* har flyttat från sin basposition i VP medan *vijste* står kvar i sin VP-position. Koordinationen i (6b) uppvisar dubbel asymmetri beträffande utflyttning. Både subjekt och verb har flyttat ut ur den första FinP-konjunkten, men motsvarande led kvarstår inom den andra FinP-konjunkten.

Den här sortens asymmetrisk utflyttning i koordination är inte gångbar i modern svenska. Det innebär inte bara att mönster som de i (5) inte förekommer längre utan också att exempelvis samordningsled i relativsatsar måste dela den initiala satsbasen. I äldre svenska var sådan delning däremot inte obligatorisk; denna skillnad illustreras i (7) nedan. I den äldre varianten ((7a)) har objektssatsbasen (*Op*) flyttat ut ur den första samordningsledet vilket visar sig i att detta innehåller en satsbaslucka (*tj*). Sådan lucka saknas i samordningsled två. I den moderna varianten ((7b)) rymmer å andra sidan båda konjunkterna en satsbaslucka (*tj, tj*).¹

- (7) a. [_{CompP} *Op*]_j som [_{de} Kristine]_j
 [_{VP} *tj* kalla *tj* Piko Adam] och [_{VP} *tj* säga at Adam skal vara der begravnen]
 (Salvius 1743 s. 116)
- b. [_{CompP} *Op*]_j som [_{de} kristnal]_j
 [_{VP} *tj* kallar *tj* Piko Adam] och [_{VP} *tj* säger att Adam skall vara begravnen i *tj*]

Den sortens samordningsmönster som vi har i (5) och (7a) uppvisar samma diakrona utveckling som de relativsatsliknande sekvenserna; båda fenomenen är vanliga fram till mitten av 1700-talet men förekommer knappt alls i slutet av seklet. Denna parallellitet indikerar troligen att de är beroende av samma underliggande systemdrag, nämligen möjligheten att tillåta asymmetrisk utflyttning ur samordningsled; när systemdraget går förlorat försvinner också de mönster som är kopplade till det.² Varför relativsatsliknande sekvenser ofta inleds av konjunktion skulle då få sin naturliga förklaring. Om de ingår i koordination är naturligtvis en explicit konjunktion förväntad. De exempel som inte inleds av konjunktion får då behandlas som asyndetiska vilket inte kan betraktas som särskilt kontroversiellt. Asyndes var under den aktuella perioden en långt mer utbredd samordningsstrategi än idag (se t.ex. Heuman 1960 s. 103 ff).

¹ Att utflyttningssymmetri i koordination är obligatoriskt i många moderna språk uppmärksammas första gången av Ross (1967). Symmetrisk utflyttning rubriceras hos honom som utflyttning "across-the-board" (s. 97).

² I Magnusson (kommande) illustrerar jag att ytterligare ordföljdmönster i koordination kan relateras till denna strukturella förändring, bl.a. ASV-ordföljd och SAV-ordföljd i huvudsats-samordning, VA-ordföljd i bisatssamordning och subjektssatstelämnning.

De underförstådda subjekten i relativsatsliknande sekvenser påminner alltså om relativiserade subjekt på så sätt att de ibland refererar till ett sakförhållande som har aktualiserats i det föregående och ibland är koreferenta med ett explicit led. Denna likhet tar jag till intäkt för att subjektet är av samma slag i dessa två sammanhang, nämligen en relativiserad fras. I modernt svenskt skriftspråk inleder man normalt en relativsats med *vilket* när man refererar till ett sakförhållande. Den typen av relativsatsar kallas i SAG för appositionella (Band 4 s. 512). I talat språk förekommer emellertid appositionella *som*-satsar med osynlig satsbas (*Op*); sådant finner man också i äldre texter.³ *Op* tycks med andra ord kunna referera till ett sakförhållande precis som *vilket* även om det vanligaste är att *Op* har ett explicit korrelat. Att subjekten i de relativsatsliknande sekvenserna i (1) utgörs av *Op* verkar således rimligt.

I (8) nedan visar jag hur dessa sekvenser kan analyseras som led i asymmetrisk koordination. I samtliga fall hämtar subjektet *Op* sin referens från föregående konjunkt precis som *Op* i relativsatsar hämtar sin referens från en överordnad sats. I (8c) och (8d) är det tydligt att koordinationen sker på FinPnivå respektive IP-nivå. I (8c) föregår verbet negationen vilket indikerar att det har flyttat ut ur VP till FinP; i (8d) står verbet däremot efter mittfäldsadverbialen vilket tyder på att det inte har flyttat. I (8a) och (8b), där mittfäldsadverbial saknas i andrakonjunkterna, skulle de finita verben kunna stå antingen i FinP eller i VP. Med tanke på att typplatsplacering (FinP) av verbet i huvudsatskoordination i andra sammanhang är det normala i äldre svenska, även om VP-placering också förekommer (se (6a) ovan), förutsätter jag att koordinationen i (8a–b) sker på FinP-nivå.⁴

- (8) a. [_{ForceP} *De*]_j hafva,_v
 [_{FinP} *tj* *Peis af Koppar*] och [_{FinP} *Op* gå för et öre Kopparmynt]
- b. [_{ForceP} *Kung Göstaf*]_j flock,_v
 [_{FinP} *tj* *tv* en gång sij en Finne] & [_{FinP} *Op* satt och brynde sin wärja] ok
 [_{ForceP} *Ej*]_j frågade honom hwad han gjorde]
- c. [_{ForceP} *Wij*]_j försöckte,_v
 [_{FinP} *tj* *tv* wäl, att bekomma ... Wattr] men [_{FinP} *Op* kunde inthet ske]
- d. [_{ForceP} (datum) *Befältes*]_j ...
 [IP *Borghmästare* *tv* att bjsätta ... för gjæld] & [IP *Op* dåck inte äffter kåms]]

³ Att appositionella *som*-satsar har marginaliserats i modern svenska är antagligen en effekt av framgångsrik normering. Wellander påpekar exempelvis att man bör undvika appositionella *som*-satsar vilket tyder på att de trots allt utnyttjas och därför behöver motarbetas av språkvården (1973 s. 130). På Island har istället alla typer av wh-ordspronomen i relativ användning varit det språkvården velat rensa bort. Där inleder man således alla appositionella relativsatsar med *sem*.

⁴ Att *Op* inte står på subjektsp platsen i IP i (8a–c) utan före verbet i FinP sammanhänger med att *Op* alltid måste stå initialt för att kunna kopplas till ett korrelat; se vidare Magnusson (kommande).

Samordningsstrukturen i (8) utmärks av precis samma asymmetri som strukturen i (6) och (7a). Ur de första samordningsleden flyttar subjekt och verb ((8a-c)) eller bara verb ((8d)) trots att ingen utflytning sker ur konjunkt två. När möjligheten att tillåta sådan utflyttningsasymmetri inte längre utmärker det språksystem som nya inlärare av svenska tillägnar sig, upphör relativsatsliknande se-kvenser och en rad andra för modern svenska främmande samordningsmönster, bland andra *de* i (5) och (7a), att vara gångbara. Den första generationen som tillägnar sig ett mer modernt system tycks vara generationen född i början av 1700-talet; förändringen visar sig således i texter från den senare delen av 1700-talet.

Varför denna förändring över huvud taget sker är en komplicerad fråga som jag tyvärr inte har möjlighet att diskutera här. Men det finns förstås anledning att återkomma till den i ett annat sammanhang.

Källor och litteratur

- Bjerre, Birger, 1935: Tvåordstav och *het*-konstruktion. I: *ANF* 51. S. 1–68.
- Chomsky, Noam, 1993: A Minimalist Program for Linguistic Theory. I: Hale, Kenneth & Samuel Keyser (utg.), *The view from building 20*. Cambridge.
- Columbus (f. 1642) 1676–1678 = Hesselman, Bengt (utg.), 1935: *Mål-Roo eller Roo-Mål*. Stockholm/Köpenhamn.
- Falk, Cecilia, 1993: *Non-referential subjects in the history of Swedish*. Lund.
- Heuman, Bengt, 1960: *Tendenser till fastare meningsbyggnad i prosatexter under svensk stormaktstid*. Uppsala.
- Kiöping (f. 1621) 1674 = Kiöping, Nils Matson, 1674: Nils Matssons Reesas korta Beskrifning I: Kankel, Johann (utg.), *Een kort Beskrifning Uppå Trenne Reesor och Peregrinationer, samt Konungariket Japan*. Wisingborough. S. 1–162.
- Magnusson, Erik, (kommande): Koordination och syntaktiska förändringar i svenska språket 1600–1800. Göteborg.
- Pettersson, Gertrud, 1988: Bisatsledföljden i svenskan eller Varifrån kommer BIFF-regeln?. I: *ANF* 103. Lund. S. 157–180.
- Platzack, Christer, 1987: Huvudsatsordföljd och bisatsordföljd. I: Teleman, Ulf (utg.), *Grammatik på villövägar*. Soha. S. 87–96.
- Rosenhane (f. 1611) 1652, 1653 = Jansson, Arne (utg.), 1995: *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661*. Stockholm.
- Salvius (f. 1706) 1743 = Kiöping, Nils Matson, 1743: *Beskrifning om en resa genom Asia, Africa och många andra hedna länder*. Förbättrad och tredje gången utgiven av Lars Salvius. Stockholm.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund 1898–
- Stroh-Wollin, Ulla, 1997: Framväxten av obligatoriska *som*. I: *Studier i svensk språkhistoria. 4: förhandlingar vid Fjärde sammankomsten för svenska språkets historia, Stockholm 1–3 november 1995*. Stockholm. S. 171–178
- Stroh-Wollin, Ulla, 2002: *Som-satser med och utan som*. Uppsala.